

NATO ve AB İş Birliğinin Hibrit Savaş Boyutu

Hybrid Warfare Dimension of NATO and EU Cooperation

ÖZET

Güvenlik, kelimenin tam anlamıyla tehlike ve tehditlerin yokluğu olarak tanımlanmaktadır. Bu kavram toplum ve devlete uygulandığında, iç ve dış koşulların barışçıl olarak gelişimini sağlamaktadır. Bugünkü ve gelecekteki güvenlik koşulları gitgide hibrit yöntemlerin yer aldığı bir yapıya bürünmektedir. Hibrit faaliyetler ve stratejiler, geleneksel ile geleneksel olmayan metotların haricinde propaganda, siber saldırılar, düzenli silahlı kuvvetler ile düzensiz grupların kullanımı, ekonomik baskı, casusluk, kişisel zorlama ve sabotaj gibi açık ve gizli yöntemleri bir araya getirmektedir. Bu tarz eylemlerin öncelikli hedefi savaş, barış ve kriz arasındaki sınırları bulanıklaştırarak şüphe yaratmak ve bölünmeleri tetiklemektir. Hibrit nitelikteki eylemlerin boyutu, kapsamı ve yoğunluğu yakın zamanda önemli ölçüde artmıştır. Hibrit tehditlere yönelik mukavemet oluşturma ve saldırılara müdahalede bulunma yükümlülüğü öncelikle devletlere aittir. Diğer taraftan, bu tür etkenlerin oluşturdukları tehdit çeşitliliği ile tek başına mücadele etmek mümkün değildir. Hibrit faaliyetin sınır ötesi niteliği, potansiyel olarak etkilenen alanlar düşünüldüğünde, her alanda daha fazla işbirliği gerektirmektedir. Gerek hükümet gerekse hükümet dışı unsurlar aracılığıyla gerçekleştirilen hibrit eylemleri engellemek, bunlara karşı mücadele etmek, tepki göstermek ve hazırlıklı olmak AB ve NATO için en önemli önceliktir. Bu çalışmanın ana gayesi, hibrit savaş ve hibrit tehdit kavramları çerçevesinde AB ve NATO arasındaki iş birliğini açıklamaktır. Çalışmada, “NATO ve AB bu yeni nesil savaşa karşı, silahlı çatışma tanımını yeniden tanımlayan yeni bir yasal çerçevenin ana hatlarını belirlemek için birlikte çalışmak zorunda kalacaklardır” hipotezi sınanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, NATO, Hibrit Savaş, Uluslararası Örgütler.

ABSTRACT

Security is literally defined as the absence of danger and threats. When applied to society and the state, this concept ensures the peaceful development of internal and external conditions. Current and future security conditions are increasingly characterized by hybrid methods. Hybrid activities and strategies combine traditional and non-traditional methods, as well as overt and covert methods such as propaganda, cyber-attacks, the use of regular armed forces and irregular groups, economic pressure, espionage, personal coercion and sabotage. The primary goal of such actions is to blur the boundaries between war, peace and crisis, creating suspicion and triggering divisions. The scale, scope and intensity of actions of a hybrid nature have recently increased significantly. States are primarily responsible for preparing for and responding to hybrid attacks. On the other hand, it is not possible to combat the diversity of threats posed by such factors alone. Given the cross-border nature of hybrid activity and the areas potentially affected, greater cooperation is required across the board. Preventing, countering, reacting and preparing for hybrid actions, whether by governmental or non-governmental actors, is a top priority for the EU and NATO. The main objective of this study is to explain the cooperation between the EU and NATO within the framework of hybrid warfare and hybrid threat concepts. The hypothesis that “NATO and the EU will have to work together to outline a new legal framework that redefines the definition of armed conflict against this new generation of warfare” is tested.

Keywords: European Union, NATO, Hybrid War, International Organizations.

GİRİŞ

Tarih boyunca savaş olgusunu tanımlamak ve sınıflandırmak için çok sayıda girişimde bulunulmuştur. Savaş, insan faktörünün aşırı karmaşıklık kattığı şiddetli bir çatışma yoluyla çözülmesi gereken sosyal bir olaydır. Bir çatışma türü, asimetrik savaş, doğrusal olmayan savaş, belirli bir neslin savaşı, bileşik savaş, topyekün savaş veya bu makalenin konusu olan hibrit savaş gibi farklı şekillerde tanımlanabilmektedir. Hibrit savaş, uluslararası aktörlerin güç göstermek için ellerindeki tüm imkânlarını en üst seviyede kullandığı bir çatışma türüdür. Teknolojik ilerlemeler ve toplumlarımız arasındaki mesafelerin kısalması göz önüne alındığında, küresel stratejilerin koordineli bir şekilde uygulanması bu savaş türünde kolaylaşmıştır. Hibrit tehdit, bir aktörün ulusal çıkarlarını sınırları dışında gözetmek için askeri olmayan araçlara ağırlık vererek birden fazla güç ve etki aracını kullanması anlamına gelmektedir. Hibrit tehdit kavramının geliştirilmesinde ve formüle edilmesinde hibrit savaş kavramının büyük bir önemi vardır. Hibrit savaşın özü, bir aktörün birden fazla güç aracını aynı anda senkronize etme ve

Meram Tatlı¹

How to Cite This Article

Tatlı, M. (2023). “NATO ve AB İş Birliğinin Hibrit Savaş Boyutu” International Social Sciences Studies Journal, (e-ISSN:2587-1587) Vol:9, Issue:114; pp:7784-7795. DOI:

<http://dx.doi.org/10.29228/sss.70557>

Arrival: 08 May 2023

Published: 31 August 2023

Social Sciences Studies Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

¹ Dr, Kahramanmaraş, Türkiye. ORCID: 0000-0002-4373-5096

savaşın yaratıcılığını, belirsizliğini, doğrusal olmayışını ve bilişsel unsurlarını kasıtlı olarak kullanma becerisinde yatmaktadır. Hibrit savaş, geleneksel askeri saldırı yerine saldıran aktörün sabotaj, vekil isyancı gruplar, bilgisayar korsanlığı, yıkıcı istihbarat operasyonlarının kullanılması gibi farklı faaliyetlerle düşmanı içten yok etmeye çalıştığı bir dizi stratejik eylemi kapsamaktadır. Hibrit tehditler Batılı ülkeler için 21. yüzyılda güvenlik sorunu haline gelmiştir. Bu bağlamda söz konusu tehditler uluslararası güvenliğin yapısındaki büyük değişiklikleri yansıtmaktadır. Küresel ölçekte güvenlik ortamı siyah ve beyaz renklerle değil, aksine çok boyutlu, karmaşık ve çok katmanlı olarak betimlenmektedir. Bu doğrultuda neyin nasıl değiştiğinin ve bunların özellikle demokratik ülkeler açısından hangi anlamlara geldiğinin analiz edilmesi, Avrupa'daki mevcut güvenlik ortamının doğasının anlaşılmasında merkezi bir öneme sahiptir.

Değişen ve gelişen uluslararası yapıda altı süreç hibrit tehditleri ön plana çıkarmaktadır. Bu süreçlerden ilki dünya sisteminin yapısındaki değişimdir. İlişkisel güç (yani başkalarının inançlarını, tutumlarını, tercihlerini, görüşlerini, beklentilerini, duygularını ve/veya harekete geçme eğilimlerini değiştirme gücü) bugün maddi güçten daha önemli görülmektedir. İkinci olarak uluslararası yapı, yeni gelişen ağ tabanlı eylemlerle karşı karşıya kalmıştır. Güvenliğin dış ve iç unsurları son on yılda hiç olmadığı kadar güçlü bir biçimde karşılıklı bağlanmış durumdadır. Üçüncüsü, hızla gelişen teknolojiler, oyunun ulusal ve uluslararası kurallarının oluşturulması gereken siber uzay gibi yeni alanların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Medyadaki ve bilgi alanındaki değişim, günümüzdeki güvenlik koşullarını belirleyen dördüncü önemli unsurdur. İnternet, kuralları oluşturulmamış yepyeni bir mücadele sahası hâline dönüşmüştür. Bu sürece dâhil olan beşincisi ise savaş ve çatışmaların yapısındaki değişimdir. Çağımız savaşlarında askerler hayatlarını kaybetmemeli ve insan kayıpları gerçekleşmemelidir. Bu husus, beraberinde savaş ve barış arasındaki ayrımın belirsizleştiği şeklindeki görüşleri de beraberinde getirmektedir. Sonuncusu ise kuşak değişimidir. Soğuk Savaş'ın net bir dünya düzeninin temelini oluşturan çok belirgin iki özelliği vardır: komünizm ile kapitalizm arasındaki ideolojik mücadeleler etkin olmuş ve nükleer savaş korkusu birçok güvenlik politikası kararını yönlendirmiştir. Soğuk Savaş sonrası dönemde, entegrasyon ve karşılıklı bağımlılık fikirlerini vurgulayan küreselleşme, dünyayı tanımlamanın en popüler yollarından biri haline gelmiştir. Modern yeni nesil, birbirine zıt iki eğilimden (neo-milliyetçilik ve kozmopolitizm) beslenen teknolojik bir nesildir. Nesillerle birlikte tarihsel hafıza da değişmekte ve bu da tarihsel olayların siyasi manipülasyonuna alan açmaktadır (Ventre, 2016: 240).

Avrupa'daki güvenlik koşullarında yaşanan bu dönüşümler, uluslararası kuruluşların verecekleri tepki konusunda önemli meseleleri beraberinde getirmektedir. Bir devlet geleneksel kara, deniz veya hava kuvvetleri vasıtasıyla taarruza uğrarsa, bunlara en uygun şekilde nasıl mukabele edileceği genelde bellidir. Yabancı vekil güçler ve propagandaların bir kombinasyonu tarafından özel kuvvetler saldırıya maruz kaldığında durum ne olur? Bu saldırıya yönelik gösterilebilecek en iyi yol ve yöntem nedir ve NATO ve AB gibi örgütler bu gibi saldırılara hangi boyutta ayak uydurabilir?

Avrupa Birliği'nin (AB) selefi olan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu, NATO'dan yaklaşık iki yıl sonra faaliyetlerine başlamıştır. NATO ve Avrupa Birliği başlangıçtan itibaren bir uyum ve işbirliği ilişkisi içinde olmuşlardır. Her iki kuruluş da üyelerine kalkınma, istikrar, barış ve güvenlik temin üzere yapılandırılmıştır ve her ikisi de önemli askeri, siyasi ve ekonomik organizasyonlardır. AB katılımcılarının büyük çoğunluğunun doğrudan NATO mensubu olduğu ve AB'nin büyüme sürecinde NATO'nun da aynı şekilde hareket ettiği düşünüldüğünde, iki taraf arasında her iki örgütü de önemli ölçüde karşılıklı bağımlı duruma getiren güçlü stratejik ve siyasi ilişkiler bulunmaktadır. NATO ve AB arasındaki ilişki 1990 yılında gerçekleştirilen NATO-AB müttefikliğinin neticeleri doğrultusunda 2001 yılında resmîyet kazanmıştır. Hem askeri hem de sivil araçların etkin bir şekilde tatbikini gerektiren kriz yönetimi ve faaliyetlerine ilişkin bütüncül bir uluslararası yaklaşımın oluşturulmasında, yakın işbirliği kilit bir rol oynar hale gelmiştir.

Yeni güvenlik tehdidi türünün değişken ve bağlama uyarlanabilir doğası hibrit tehditlerin evrensel bir tanımını formüle etmeyi zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte, her iki örgüt de hibrit tehditlerin, sosyal medyadaki istihbarat ve dezenformasyon kampanyalarından kötü niyetli siber operasyonlara ve ekonomik şantaja kadar uzanan çeşitli askeri ve/veya askeri olmayan araçlarla, hem gizli hem de açık taktikler kullanılarak sergilenebileceğini kabul etmektedir. AB ve NATO, hibrit tehditlerin değişken, uyarlanabilir ve demokrasilerdeki sistemik zayıflıklara karşı son derece hassas olduğunu ve temel amaçlarının "hedefin zayıflamasını sağlarken ve/veya ona zarar verirken ajanın stratejik hedeflerini" desteklemek için karar alma sürecini etkilemek olduğunu kabul etmektedir (NATO, 2016). Temel bir ortak anlayışı kolaylaştırmak için, AB VE NATO işbirliği çerçevesinde Avrupa Hibrit Tehditlerle Mücadele Mükemmeliyet Merkezi (Hybrid CoE) kurulmuştur. Bu kuruluş hibrit tehditleri "çok çeşitli araçlarla demokratik devletlerin ve kurumların sistemik zayıflıklarını kasıtlı olarak hedef alan koordineli ve senkronize eylemler" olarak tanımlamaktadır (Hybrid CoE, 2020). Bu tanım her iki örgüt tarafından da benimsenmiştir ve bu yeni tür güvenlik tehdidinin iki önemli yönünü vurgulamaktadır: hem NATO'nun hem de AB'nin temel değeri ve

siyasi sistemi olan demokrasiye yönelik olması ve çok yönlü operasyonel prosedürler yoluyla zayıflıklardan yararlanması.

Her geçen gün değişen güvenlik ortamı karşısında AB ve NATO'nun yepyeni yaklaşımlara ya da uygulamalara yönelmesi gerekmektedir. Bunun için de AB ve NATO arasında bir dizi askeri-teknik düzenleme yerine stratejik bir ilişkiye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çalışmada NATO ve AB işbirliğindeki güncel durumun, bilhassa hibrit savaş meselesine değinilerek analizi yapılmaktadır. Karşılıklı bağımlılık ilişkisi iki kuruluş arasında daima var olmuştur. 2016 yılında Varşova Zirvesinde bu karşılıklı bağımlılık ortak bir bildirinin kabul edilmesiyle hız kazanmıştır. O günden bu yana AB ve NATO hibrit savaş da dâhil olmak üzere farklı alanlarda etkin bir şekilde işbirliği yapmaktadır.

HİBRİT TEHDİT VE HİBRİT SAVAŞ

Güvenlik analistleri ve uzmanları, karşılaştıkları zorlukları tanımlamak için yeni terimler üretme eğilimi göstermektedirler. Asimetrik tehditler, istikrarsız ya da zayıf devletler, düşük yoğunluklu çatışmalar gibi ifadelerin tümü konuyla alakalı misallerdir. Hibrit savaş/tehdit olguları da bu misallerden yalnızca bir tanesidir. Küresel güvenliğe ilişkin hibrit tehdit unsurları çeşitlendikçe, bu unsurların hem akademik hem de politik alandaki münazaralarda ele alınışı giderek daha fazla kafa karışıklığına yol açmaktadır. Çoğunlukla, hibrit tehdit/savaş gibi sözcüklerin gelişigüzel kullanıldığı ve bu kavramların tanımlarının dahi net olarak yapılmadığı görülmektedir. Bu durum, ihtiyaç duyulan kavramsal netlik yerine politika yapımcıların kafasının daha da karışmasına yol açmıştır. Hibrit terimi, köken ya da bileşim olarak heterojen bir şeyi (bir karışım ya da harman) ya da aynı işlevi yerine getiren iki farklı türde bileşene sahip bir şeyi ifade etmektedir (Merriam Webster Online Dictionary, 2023).

Günümüzde devletler arasındaki husumetlerin resmî savaş ilanlarıyla ilan edildiği günler çok eskilerde kalmıştır. Analistler, hibrit taktiklerin genellikle savaş eşliğinin altında kalarak rakibi yıpratmak ve büyük ölçekli çatışmalardan ve karşılıklı yıkım risklerinden kaçınmak için kullanıldığını vurgulamaktadır (Friedman, 2018).

Hibrit stratejiler hem devletler arası ilişkileri hem de barış zamanını belirsiz ve kafa karıştırıcı hale getirerek savaşları daha da güçleştirmektedir. İster devlet ister devlet dışı güçlerce yürütülen hibrit savaş genellikle hedefin saptanması ve mukabele edilmesinde belli sınırların ötesinde yer alacak şekilde tasarlanmakta ve genellikle bugünkü bilgi toplumunu niteleyen dijital teknolojinin hacmine, hızına ve her alanda bulunmasına dayanmaktadır (Reichborn-Kjennerud ve Cullen, 2017). Aslında hibrit savaş belirsizliklerle doludur. Siber ve diğer saldırı türlerinde sorumluluğun izini sürmek ya da karışıklıkları kimin organize ettiğini kanıtlamak zahmetli ve yorucudur. Kim tarafından başlatıldığını bilmek mümkün olmayan yıkıcı bir söylentiye ve yalan haberi çürütmek zordur. Geleneksel bir mücadelede çatışmadan çoğunlukla hükümet ve askeriye sorumludur, oysa geleneksel olmayan bir çatışmada vekiller, bilgisayar korsanları, suç grupları, madde tacirleri, milis güçler, silahlı teröristler vs. gibi özel taşeronlar da savaşa dâhil edilebilmektedir.

Avrupa Hibrit Savaşla Mücadele Uzmanlık Birimi'nin (Hybrid CoE) yaptığı açıklamaya göre hibrit saldırı, devlet ya da devlet dışı güçler kullanılarak gerçekleştirilen ve hedefi bölgesel, yerel, kamusal veya kurumsal ölçekte karar alma organlarını etkisi altına alarak hedefi zayıflatmayı ya da hedefe ciddi zararlar vermeyi amaçlayan bir eylemdir. Bu gibi operasyonlar hem eşgüdümlü hem de eş zamanlı olmakta ve bilinçli olarak ülkelerin ve demokratik kurumların zayıf yönlerini hedef almaktadır. Bu operasyonlar örneğin politik, ticari, askeri, hukuki veya enformasyon gibi farklı sahalarda gerçekleştirilebilmektedir. Bu operasyonlar çok farklı yöntemler kullanılarak gerçekleştirilmekte ve hedefin belirlenmesi ile tanımlanması sınırının altında olacak biçimde planlanmaktadır (Hybrid CoE, 2020).

Hagelstam'a (2018) göre, hibrit unsurlar hem çeşitlidir hem de sürekli değişkenlik göstermektedir. Kullanılan yöntemler sahte sosyal medya hesaplarından karmaşık sanal saldırı yöntemlerine ve askeri müdahaleye varana kadar geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Hibrit güç yöntemleri, belirlenen hedefin özelliğine ve ulaşılmak istenen neticeye göre ayrı ayrı veya ortak kullanılabilir. Hibrit savaşlar, bir devletteki istikrarı bozmak ve toplumdaki kutuplaşmayı arttırmak için kurgulanmış çok boyutlu girişimleri bünyesinde barındırmaktadır. Hibrit savaşlar, bir devletteki istikrarı bozmak ve toplumdaki kutuplaşmayı arttırmak için kurgulanmış çok boyutlu girişimleri bünyesinde barındırmaktadır. Geleneksel çatışmaların tersine, hibrit çatışmalarda ana odak noktası düşman ülkenin toplumdur.

ABD Ulusal Savunma Üniversitesi'nden Frank Hoffman, "o kadar da yeni olmayan savaş" olarak adlandırdığı konuya özel bir analizinde hibrit tehdidi şu şekilde tanımlamıştır: "Siyasi hedeflerine ulaşmak savaş alanında konvansiyonel silahlar, düzensiz taktikler, terörizm ve suç davranışlarının özel bir karışımını eş zamanlı olarak kullanan her türlü düşman" (Hoffman, 2014).

Hibrit unsurlar, karmaşık ve çok yönlü risk yaratan çeşitli öğelerin birbiriyle yakınlaşması ve karşılıklı bağlantısı sonucu ortaya çıkan bir olgudur. Hibrit tehdit tabiri, değişmekte olan uluslararası koşullarla ilgili karmaşık ilişkileri ve çelişkili durumları ifade eden bir kavramdır. Bundan dolayı hibrit savaş, aşağıdakileri bünyesinde barındıran oldukça önemli bir konsepttir (Stefanovska ve Gjurovski, 2019: 256-257):

- ✓ Problemlerin karşılıklı etkileşim içinde olmasını (örn. etnik sorunlar, terör, göçmen sorunu ve kurumların zayıflığı),
- ✓ İlgili tarafların çeşitliliğini (örn. nizami ve gayri nizami kuvvetler, yasadışı örgütler),
- ✓ Kullanılan klasik ve geleneksel olmayan yöntemleri (askeri, politik, diplomatik, ekonomik, teknolojik) içermektedir.

Hibrit unsurlar çeşitliliğe sahiptir ve hedef ülkelerin zayıf noktalarından yararlanmak için özel olarak hazırlanmıştır. Bunun anlamı, her devletin sahip olduğu zayıflıkları tanıması ve bu zayıflıklara karşı koymak için kendi politikasını oluşturması gerekmektedir.

Günümüz uluslararası ilişkilerini etkileyen hibrit savaşın ilk önemli özelliği istikrarsızlaştırma taktiklerinin kullanılmasıdır. Birkaç yıl önce hayal bile edilemeyen bu taktikler giderek çeşitlenmektedir. Tanklar ve makineli tüfekler, insansız hava araçları, hipersonik füzeler ve mikro-elektro-mekanik gözetleme sistemleri gibi sofistike silahlarla birlikte kullanılmaktadır. Bu araçlar yalnızca ülkelerin elinde değil, aynı zamanda terör örgütlerinin, kriminal grupların ve madde ticareti yapanların da elinde bulunmaktadır. Terör grupları üye toplamak, düşmanlığı teşvik etmek, propaganda faaliyetleri yürütmek ve saldırılar hazırlamak için sosyal medyayı kullanmaktadır. Devletler yüzlerce göçmenin birkaç saat içinde sınırlardan geçmesine izin vererek komşu ülkede taşkınlık ve savunmasızlık hissi yaratmaktadır. Toplumların polarize edilmesine ve kurumların meşruiyetini yitirmesine dezenformasyon katkıda bulunurken, uluslararası şirketler de çatışmalarda ve uluslararası ilişkiler sürecinde özel aktörler olarak yer almaktadır. Bu farklı stratejiler diğer ülkelerin iktisadi, siyasi ve bürokratik zaafalarına saldırarak bunları sömürmek için kullanılmaktadır. Buradaki önemli husus, işbirliğini ve etkileşimi hızlandıran globalleşme ve karşılıklı dayanışmanın aynı zamanda saldırı ve gerilim oluşturmak için nasıl imkânlar sağladığıdır (Bargues ve Bourekba, 2022: 8-11).

Mark Leonard'ın (2015) ifadesiyle, "bir zamanlar çatışmanın önünde bir engel olarak görülen karşılıklı bağımlılık, ülkeler ilişkilerindeki asimetrisini istismar etmeye çalıştıkça bir güç merkezine dönüştü". Her bağlantı araçsallaştırılmaya açıktır ve bu nedenle büyük güçler arasında şüphecilik ve güvensizlik artmıştır. Bir tehdidin hibrit nitelikte olabilmesi için, tıpkı hibrit bir türün farklı ırkların ya da çeşitlerin bir araya getirilmesiyle oluşması gibi, amaçlanan hedefi tehdit etmenin ya da ona saldırmanın birden fazla yolunun ürünü olması gerekmektedir. Bununla birlikte, bir tehdidi hibrit kılan şey, çeşitli araçların (geleneksel ve geleneksel olmayan, askeri ve askeri olmayan) birleşimidir. Bu bağlamda, tüm modern tehditler hibrit nitelikte değildir. Terörizm, siber suçlar, kaçakçılık ve gasp doğası gereği hibrit değildir, ancak aynı anda birden fazla taktik kullanılarak nasıl (ve ne ölçüde) takip edildiklerine bağlı olarak bu hale gelebilirler (Anderson ve Tardy, 2015: 2).

Hibrit tehditler genel anlamda aşağıdaki tanımlamalarla ifade edilmektedir:

- ✓ Lineer ve lineer olmayan, askeri ve gayri nizami, aleni ve örtülü operasyonların bir karışımıdır,
- ✓ Tehdidin yapısı, içeriği, amacı ve boyutu hususunda muğlaklık ve karışıklık meydana getirmektedir,
- ✓ Hedeflerdeki güvenlik açıklarını belirleme ve bu açıklardan yararlanma becerisidir,
- ✓ Düşmanca tutum düzeyini lineer savaş sınırının aşağısında tutabilme gücüne bağlıdır (Anderson ve Tardy, 2015: 2).

Avrupa Birliği'nin Dış İlişkiler ve Güvenlik Politikasından sorumlu Yüksek Temsilcisi ve Komisyon Başkan Yardımcısı Josep Borrell'in Avrupa Birliği'nin Stratejik Pusulası'nın önsözünde yazdığı gibi: "Her şeyin silah haline getirildiği ve şiddetli bir anlatı savaşıyla karşı karşıya olduğumuz" güç politikalarının şekillendirdiği bir dünyada yaşıyoruz (Borrell, 2022). Hibrit çatışmaların ikinci önemli özelliği ise hedefleridir. Başlangıçlarını saptamak zor olduğu gibi, çatışmayı sona erdirecek bir zafer peşinde oldukları söylenemez. Eğer hibrit stratejiler barış veya savaş kazanmak amacıyla kullanılmıyorsa, bu stratejilerin nihai hedefi nedir? Kullanılan yanlış bilgilendirme, yönlendirme ve sandığa yönelik müdahaleler ile kurumsal meşruiyetin ve hükümetlere duyulan güven duygusunun zayıflatılması, seçim sonuçlarının değiştirilmesi vb. hedeflenmektedir. Hibrit stratejiler istikrarsızlığa yol açmakta, demokrasiye zarar vermekte, siyasette kutuplaşma yaratmakta ve toplumsal uzlaşmayı ve bir arada yaşamayı yok etmektedir (O'Driscoll, 2019).

Siyasi, iktisadi vb. nitelikteki somut hedeflere herhangi bir müzakere veya siyasi ilişki kurmaksızın ulaşmaya yardımcı olan rakipsiz bir stratejik avantaj sunduğu için devletler giderek daha fazla hibrit yöntemlere başvurmaktadır. Taraflar arasında savaş beyanı ya da açık bir çatışma olmadığından, her zaman barışı savunma ve müzakere etme imkânı bulunmaktadır. Bu perspektiften değerlendirildiğinde, hibrit savaş genellikle lineer bir savaşın külfetinden çok daha az maliyetlidir. Başlaması daha kolaydır çünkü doğrudan sorumluluktan kaçmaktadır, araçlar mantık çerçevesinde daha az komplike ve maliyet açısından daha düşüktür ve askeri başarı hedef olmadığı için siyaset açısından daha az risk taşımaktadır. Hibrit savaş bilinenin aksine yeni bir terim değildir, zira Batı'nın hâkimiyetine karşı çıktığını ve evrensel kuralların zayıflatıldığını düşündüğü bir zamanda giderek yaygınlaşmaktadır. Hibrit stratejileri derinlemesine tahlil etmek gerek barış gerekse savaş koşullarındaki belirsizliği kavramamıza katkıda bulunmakta ve bir müttefikin ulaşmak istediği hedef için başvurabileceği çok sayıda yol ve yöntemin altını önemle çizmektedir. Öte yandan, bir olgu olarak aktörlerin birbirlerine nasıl yaklaştıklarına ve nasıl savaşmayı amaçladıklarına odaklanmamıza yardımcı olabilmektedir. Kavramın devletlerarası düzen bakımından sonuçları çok önemlidir. Bu tür çatışmalar, hem devlet hem de devlet dışı unsurlarca askeri, politik, iktisadi ve toplumsal istikrar bozma maksadıyla sıklıkla başvurulan bir yöntemdir. Burada kanunlar ihlal edilmekte ve karşılıklı ilişkiler sekteye uğramaktadır. Hibrit yöntemlerin sağladığı stratejik kazanımlar ve bunları kullanmanın düşük maliyeti, bu yöntemlerin giderek yaygınlaşmasının ve yoğunlaşmasının sebeplerinden birisidir. Konuya bu çerçeveden yaklaşıldığında, bu yeni jenerasyon savaşların istikrara zarar veren etkilerini en az düzeye düşürmek amacıyla analitik ve stratejik yaklaşımlarımızı sil baştan değerlendirmemiz gerekmektedir. Bu tarz çatışmalar çok yönlü, değişken, hemen her zaman muğlaklıklarla dolu ve savaş hukukuna çok az itibar eden çatışmalardır. Dolayısıyla hibrit savaş, düzenli ordular arasındaki konvansiyonel çatışmalarla karakterize edilen, I. ve II. Dünya Savaşı gibi 20. yüzyılın “eski savaşlarından” uzaklaşmayı temsil eden, aynı zamanda Bosna, Sierra Leone ve Liberya’da olduğu gibi devlet ve devlet dışı aktörlerden oluşan ağların kimlik politikaları üzerinde çatıştığı ve uluslararası barış inşası misyonları tarafından yönetilen 1990’ların “yeni savaşlarına” karmaşıklık katmıştır (Kaldor, 2001).

AVRUPA BİRLİĞİ'NİN HİBRİT SAVAŞ ALGISI

Hem teorik çalışmalarda hem de resmi Avrupa Birliği (AB) belgelerinde hibrit faaliyetler ve hibrit operasyon kavramları hibrit tehditler kavramıyla çok yakından ilişkilidir. İkisi arasındaki çizgi çoğu zaman belirsizdir. Nitekim araştırmaları hibrit savaş teorisinin temelini oluşturan F. Hoffman, farklı senelerdeki çalışmalarında hibrit tehditler (Hoffman, 2010, s. 444) ve hibrit savaşlar (Hoffman, 2007, s. 29) için hemen hemen benzer ifadeler kullanmakta ve muharebe sahasında geleneksel silahlar, gayri nizami stratejiler, terör ve suç teşkil eden davranışların bir araya geldiğini savunmaktadır. Bu husus, özellikle gerek sonraki bilimsel çalışmalarda gerekse AB de dahil olmak üzere stratejik dokümanlarda çatışma ve tehdit konseptleri hakkında bazı anlam karmaşalarının yaşanmasına neden olmuştur. Bununla birlikte, Hoffman öncelikle savaşın yürütülmesine (geleneksel olmayan araçlar da dâhil olmak üzere) odaklanırken, AB ve NATO uzmanları tarafından daha sonra yapılan tanımlarda hibrit tehdit kavramı giderek değişmektedir (örneğin, bu tür tehditler düşmanın hedeflerine ulaşmak için geleneksel ve geleneksel olmayan araçları yaygın olarak kullanması şeklinde yorumlanmaktadır).

Hibrit savaş kavramını anlaşılır bir şekilde tanımlamak konusunda AB'nin yaşadığı güçlük, organizasyonun bu kavramı uygulamada “hibrit tehdit” olarak değiştirmesine neden olmuştur. Bu durum, konuya yönelik uygulanabilir bir vizyonun oluşturulduğunu, güç ve ihtilafli ifadelerden uzak durulduğunu ve mevcut tehdit ve risklerin değerlendirilmesine odaklanıldığını göstermektedir. Hibrit tehdit unsurlarının yapısındaki muğlaklık sebebiyle, pek çok devlet ve AB gibi uluslararası kuruluşlar bu olgu hakkında net bir tanımla işe başlamak zorunda kalmıştır. Avrupa Birliği'nin 2016 Ortak Deklarasyonunda hibrit savaş terimi, resmi olarak ilan edilen çatışma sınırının aşağısında kalarak belli hedeflere ulaşabilmek için devlet ya da devlet dışı unsurlar aracılığıyla düzenlenen, lineer ve lineer olmayan yöntemlerin (diplomatik, askeri, iktisadi ve istihbarat) uygulandığı baskıcı ve bölücü eylemlerin bir kombinasyonu şeklinde betimlenmiştir (European Commission, 2016). Aynı dönemde NATO da benzer bir tanım kullanmıştır. Muhtelif uzman ve düşünce kuruluşu grupları farklı tanımlar da önermişlerdir (Bajarunas ve Kersanskas, 2019). Bununla birlikte, hepsinde de en önemli vurgu hibrit tehditlerin birbirleri ile uyumlu yapısı konusundadır.

Avrupa Dış İlişkiler Servisi (EEAS), hibrit tehditleri öncelikli eylemler olarak nitelendirmekte ve seçeneklerini siber saldırılardan enerji kaynaklarının kesilmesine kadar sıralamaktadır. Hibrit tehdit unsurları, devlet veya devlet dışı unsurlar eliyle belirlenen siyasi amaçlara erişmek için koordineli bir biçimde uygulanabilecek lineer ve lineer olmayan, askeri ve gayri askeri unsurları bir çatı altında toplamaktadır. Hibrit eylemlerin çok boyutu bulunmaktadır, baskıcı ve dağıtıcı önlemleri birleştirmekte ve gerek lineer gerekse lineer olmayan yol ve yöntemleri kullanabilmektedir. Bunların ortaya çıkarılması veya vasıflandırılması oldukça güç olacak biçimde düzenlenmiştir. Bu saldırılar, önemli güvenlik zafiyetlerini tehdit etmekte ve etkili ve süratli biçimde karar

alınmasını engellemek için zihin bulanıklığı oluşturmaya odaklanmaktadır. Hibrit unsurlar, hayati enformasyon sistemlerinin siber saldırıya maruz kalmasından, enerji tedariki veya mali sektör gibi önemli kamu kuruluşlarının aksamasına, toplumun devlet organlarına olan güvenilirliğinin zedelenmesine veya toplum içindeki ayrışmaların daha da derinleşmesine kadar uzanabilmektedir (European External Action Service, 2021). Tüm bunlar, özellikle geleneksel ve geleneksel olmayan eylemlerin birleşimi, uluslararası ilişkiler sisteminin bir özelliği haline geldiğinde hibrit tehditlerle mücadelenin teorik olarak analizini zorlaştırmaktadır (Cusumano ve Corbe, 2018, s. 6). Hibrit eylemler özellikle karmaşıktır ve hasmı siyasi, ekonomik, askeri, toplumsal dengesizlik durumunda ve inisiyatifli saldırgan tarafta tutmak için tehdit etmeyi, korkutmayı, istikrarsızlaştırmayı, hedefi yok etmeyi veya hizmetleri aksatmayı amaçlar, böylece saldırgan saldırıya uğradığını fark etmeden, saldırının kaynağını, gerçek amacını ve karşı eylem araçlarını kolayca tespit etme imkânı olmadan olayların gelişimine karar verebilir (Drent, Hendriks & Zandee, 2015, s. 30). Genellikle şiddet yoluyla gerçekleştirilen bu gözdağı, sıradan vatandaşlar arasında kaos, ulusal istikrarsızlık ve genel bir belirsizlik hissi yaratmayı amaçlamaktadır (Bojor, 2012).

Hibrit unsurların hem üye ülkeler hem de toplum üzerinde oluşturabileceği etkinin farkında olan Avrupa Birliği'nde, her kademede güçlendirilmiş işbirliği ve sinerji gerektiren müşterek güvenlik konularının incelenmesine duyulan ilgi gittikçe artmaktadır. Bu nedenle Avrupa Komisyonu 2015 yılında, AB devletleri için güvenlik konusunda ortak bir yaklaşımla kapsamlı, gerçekçi ve sonuç odaklı bir tutum ortaya koyan Avrupa Güvenlik Gündemini kabul etmiştir (European Commission, 2015). Bu çerçevede, AB'nin üye devletlerle koordinasyon halinde, ilgili tüm araçlar arasında sinerji yaratarak ve ilgili tüm aktörler arasında yakın iş birliğini teşvik ederek hibrit tehditlerle özel olarak mücadele etmesini sağlayacak küresel ve çok boyutlu bir yaklaşımı kolaylaştırmak üzere AB düzeyinde Hibrit Tehditlerle Mücadele İçin Ortak Çerçeve geliştirilmiştir (High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy, 2016). Bu ortak çerçeve, tek tek incelendiğinde daha yüksek bir güvenlik düzeyine erişilmesine katkı sunan ve hibrit unsurlarla etkin mücadele için temel şartları sağlayan 22 eylem üzerine inşa edilmiştir. Eylemler, duruma ve tehdit türüne göre uyarlanmış, farklı kategorilere hitap eden çeşitli alanları kapsayan kademeli yaklaşım yöntemlerini hedeflemektedir. Bu çerçeve, pasif olanlarla aktif olanları tutarlı bir şekilde bir araya getirmekte, ancak yürürlükte olan tedbirleri kısa vadeli etkinlikle birleştirmemektedir. Bu ortak çerçeve, işbirliği ve diyalogun temelini oluşturmakta, AB'yi hibrit tehditlere cevap verebilmek için bilinçli bir şekilde dönüştürmeye çalışmakta ve aynı zamanda topluluğun ilke ve değerlerine saygı göstermektedir. Eylemler, risklerin, güvenlik açıklarının, bilgi ve durum farkındalığının belirlenmesiyle (ulusal ve pan-Avrupa yapılarını ve ağlarını etkileyebilecek ana güvenlik açıklarını belirlemek için bir hibrit risk çalışması başlatmak, komşu bölgelerdeki hibrit riskler üzerine bir çalışma yürütmek, hibrit tehditlere ilişkin gizli ve açık kaynak bilgilerini alıp analiz edebilecek hibrit tehditlere karşı AB'de bir füzyon hücresi oluşturmak, "Hibrit Tehditlerle Mücadele" için bir Mükemmeliyet Merkezi kurmak) devam etmekte, bireysel ve kolektif dayanıklılığın geliştirilmesi ve artırılmasına yönelik eylemlerle tamamlanmaktadır (European Commission 2016).

AB'nin Hibrit Tehditlerle Mücadele Planı, hem fiziksel hem de siberetik ortamlarda mücadele ve savunma kabiliyetlerinin geliştirilmesi de dâhil olmak üzere etkin iletişim kurma ve bilgi alışverişini geliştirme niyetiyle bütünleşmektedir. Aynı zamanda AB, enerji ve ulaşım gibi (taşımacılık alanında meydana gelen olası tehditlerin gözlemlenmesi ve yasaların güncellenmesi, nükleer altyapıların direncinin geliştirilmesi için enerji arz kaynaklarının artırılması) kritik alanları korumanın yanında hibrit unsurlara yönelik askeri mukabele yöntemlerini de güçlendirmeyi hedeflemektedir.

Bu ortak eylem çerçevesiyle Avrupa Birliği, hibrit tehditlere verdiği önemin açık bir işaretini göstermekte ve tüm üye devletleri, karmaşık ve kapsamlı tedbirler alınmaksızın bireysel olarak korunmayı imkânsız kılan, tahmin edilmesi zor, basamaklı etkileri olan sınır ötesi hibrit tehditlerin çoğalmasının yarattığı tehlikenin farkına vardırıma çalışmaktadır. Sınır ötesi hibrit tehdit unsurlarını belirlemek ve bunları nötr hale getirmek için AB'nin yapacağı müdahaleler, uzun ve orta vadede sağlayacağı faydalarla gerekçelendirilebilecek önemli beşeri, mali ve maddi gayretleri içermektedir (European Commission 2016). Örnek vermek gerekirse, göç sorununu ya tüm mültecileri kabul edip bütünleştirmeye çalışarak ya da Avrupa alanına girişlerini yasaklayarak çözülemez. Çözüm, çatışmaları çözmek, altyapı yatırımlarını teşvik etmek, temel su ve gıda kaynaklarına erişim, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişim konularını ele almak için AB'nin müdahalesinden oluşabilir. Avrupa Birliği'nin girişimleri NATO, BM gibi farklı ülkeler ve kuruluşlar nezdinde de destek görmeli ve problemin yalnızca sonuçlarına değil aynı zamanda sebeplerine de odaklanan uzun soluklu bir sürece dönüşmelidir.

AB'nin hibrit kaynaklı unsurlara yönelik faaliyetlerinin temelinde dayanıklılık, müdahale ve farkındalık yer almaktadır. AB, kötü niyetli faaliyetleri erken aşamada tespit etme ve anlama kapasitelerini geliştirmeye ve toplumların, kurumların direncini arttırmaya çalışmaktadır. Hibrit tehditlerle başa çıkabilmek için başta üye ülkeler olmak üzere, Avrupa Birliği ve NATO arasındaki daha yakın işbirliğinin yanı sıra, üye ülkeler tarafından da harekete geçilmesi gerekmektedir. Aynı zamanda, AB'de benimsenen hibrit tehditlerin geniş yorumu, toplumun

güvenliğini sağlamanın yolları olarak sağlık hizmetleri, gıda güvenliği vb. alanların geliştirilmesine yönelik girişimler için sağlam bir gerekçe teşkil etmektedir. Dolayısıyla, hibrit tehditlere karşı alınacak tedbirler, kritik altyapı, sağlık, enerji vb. alanların korunmasına yönelik programlar olarak anlaşılmaktadır. Bu gibi hibrit unsurlara yönelik operasyonlar, mesela yiyecek sektöründe yapılan sabotajlara ya da tıp alanındaki akademik çalışmalarını karalayarak dezenformasyona karşı yürütülen mücadele manasına gelmektedir. Bu tür operasyonlar, ekonomik bir rakibi sıkıştırmayı, rakibin bilgi alanındaki ifade özgürlüğünü sınırlamayı ve askeri blokları genişletmeyi amaçladığında olumsuz bir nitelik kazanmaya başlamaktadır.

NATO'NUN HİBRİT SAVAŞ ALGISI

Hibrit savaş kavramının entelektüel çevrelerde muğlak bir şekilde kullanıldığını gösteren ilk işaret, çeşitli tanımların netlik, kesinlik ve doğruluktan yoksun olmasıdır. Hibrit savaşı tanımlamaya yönelik mevcut girişimler, bu yeni çatışma türünde mevcut olan niteliklere basitçe atıfta bulunmaktadır. Mevcut tanımlar arasında aşağıdaki iki tanım en açık şekilde hibrit savaşın özelliklerine değinmektedir. İlk tanım John J. McCuen (2008: 108) tarafından yapılmıştır: “Hibrit çatışmalar hem fiziksel hem de kavramsal boyutları olan tam kapsamlı savaşlardır: Birincisi, silahlı bir düşmana karşı verilen bir mücadeledir. İkincisi ise, savaş bölgesinin yerli nüfusunun kontrolü ve desteği, müdahale eden ülkelerin iç kuvvetlerinin desteği ve uluslararası toplumun desteği için verilen daha geniş bir mücadeledir.” İkinci tanımda ise Margaret S. Bond (2007: 3-4), ABD Kara Harp Akademisi için yaptığı araştırma projesinde hibrit savaşı yukarıdaki tanıma benzer terimlerle ifade etmiştir: “Önümüzdeki yüzyılın savaşı, ulusal gücün tüm unsurlarını istikrar, güvenlik ve yeniden yapılandırma operasyonlarından silahlı çatışmaya kadar uzanan bir faaliyetler silsilesi boyunca yansıtan bir tür hibrit savaştan oluşacaktır.” Frank G. Hoffman (2009: 35) ise hibrit savaşı, “gelecekte, en yetenekli rakipler, gerçekten yıkıcı kapasiteyi geleneksel, düzensiz veya yıkıcı savaş biçimleriyle birleştirmeye çalışabilir. Gelecekteki çatışma, basit siyah veya tek bir savaş biçiminin nitelendirilmesinden ziyade çok modlu veya çok değişkenli olacaktır. Bu yapı ‘hibrit savaş’ olarak tanımlanmaktadır, burada düşman büyük olasılıkla benzersiz karma veya hibrit tehditler sunacaktır. Temelde farklı yaklaşımlara (konvansiyonel, düzensiz veya terörist) sahip ayrı meydan okumalar yerine, belki de aynı anda tüm savaş biçimlerini ve taktiklerini kullanacak rakiplerle karşılaşmayı bekleyebiliriz” olarak tanımlamıştır.

Hibrit tehdit, terör, mülteci akını, kaçakçılık, etnik çatışma ve rüşvet gibi birçok olumsuz olay ve faaliyeti bünyesinde barındıran bir çatı terimidir. Ancak yeni olan, NATO'nun bu tür araçların tesadüfi faktörlerin etkisiyle daha sık ortaya çıkmasının aksine, düşmanlar tarafından uzun vadeli siyasi hedefler doğrultusunda tek başına ve bir arada uyarlanabilir ve sistematik bir şekilde kullanılması olasılığıdır. İşte bu olasılık NATO'nun bunlara nasıl karşı koyabileceği konusunda yeni ve daha kavramsal bir yaklaşımı gerektirmektedir. Hibrit tehdit unsurlarının yalnızca devlet dışı ya da asimetrik unsurların bir aleti olmadığını, bunların gerek devlet gerekse devlet dışı unsurlar aracılığıyla gerçekleştirilebileceğini unutmamak gerekmektedir. Bir devlet aktörünün perspektifinden hibrit unsurların temel cazibesi, genellikle açıklanamaz nitelikte olmaları ve bu yüzden daha açık faaliyetlerin herhangi bir sebepten ötürü göz ardı edilebildiği durumlarda uygulanabilmeleridir.

Hibrit savaş kavramının ilk ortaya çıkışı Kasım 2005'te, Birleşik Devletler Deniz Kuvvetleri'nden iki subayın (General James N. Mattis ve Albay Frank G. Hoffman) Birleşik Devletler Deniz Kuvvetleri Enstitüsü'nün editörlüğünü yaptığı Proceedings dergisinde bu olgu hakkında bir araştırma makalesi yapmasıyla gerçekleşmiştir. Mattis ve Hoffman'ın etkisi ABD Savunma Bakanlığı kapsamında sınırlı kalmış, Mattis NATO'nun Müttefik Dönüşüm Komutanı olmasının avantajını kullanarak hibrit savaş kavramının Atlantik Örgütü'nde dikkate alınmasını sağlamıştır. NATO için hibrit savaş kavramı, yeni bir savaş türü tanımlama saplantısını bir kenara bırakarak, çok pratik bir yaklaşıma sahip, daha çok tehditlere odaklanan ve mevcut çatışmalarla ilgili bağlamsal karmaşıklığı kapsamaya çalışan çok geniş bir terime doğru evrilmektedir. Bu çerçevede, 2016 yılının Temmuz ayında Varşova'da gerçekleştirilen Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesi sonrasında ittifak bünyesinde yayınlanan deklarasyonun 72. Maddesinde bu konuya dikkat çekilmiştir (Belkin, 2016).

“Konvansiyonel ve konvansiyonel olmayan araçların, açık ve gizli askeri, paramiliter ve sivil önlemlerin geniş, karmaşık ve uyarlanabilir bir bileşiminin devlet ve devlet dışı aktörler tarafından hedeflerine ulaşmak için son derece entegre bir tasarımla kullanıldığı hibrit savaşın yarattığı zorluklarla etkin bir şekilde mücadele etme kabiliyetimizi sağlamak amacıyla adımlar attık. Bu zorluğa yanıt olarak, NATO'nun hibrit savaşla mücadeledeki rolüne ilişkin bir strateji ve eyleme geçirilebilir uygulama planları kabul ettik.”

“Hibrit tehditlere veya saldırılara karşılık verme sorumluluğu öncelikle hedef alınan ülkeye aittir. NATO hibrit bir hareketin herhangi bir aşamasında bir Müttefike yardım etmeye hazırdır. İttifak ve Müttefikler Toplu Savunmanın bir parçası olarak hibrit savaşa karşı koymaya hazır olacaklardır. KONSEY Washington Antlaşması'nın 5. Maddesine başvururken karar verebilir. İttifak, hibrit savaşa karşı koyma çabalarında ortakları ve başta AB olmak üzere ilgili uluslararası örgütlerle etkin işbirliği ve koordinasyon içinde olmaya kararlıdır.”

Tehdidin salt askeri ve dolayısıyla İttifak'ın normal istihdam alanını aşan çok yönlü doğası göz önüne alındığında, bu ultra-askeri (ön ekin klasik anlamında) doğanın dikkate alınması için açık bir gereklilik vardır. Sonuç olarak, bu bütüncül anlayış doğrultusunda, saldırı altındaki bir ülkeye yöneltilmiş tehdidin bertaraf edilmesinde öncelikli sorumluluk saldırı altındaki ülkeye aittir ve NATO, 5. Maddeye başvurma olasılığı dışında, bu tür bir tehdide karşı koymak için gerekli olan siyasi, diplomatik, ekonomik ve hukuki araçlara sahip ilgili örgütlerle işbirliği ve koordinasyona dayanmaktadır (Rasmussen, 2011: 2-3).

NATO, 21. yüzyılda karşılaşılabileceği çeşitli ve karmaşık güvenlik sorunlarına karşı hazırlanırken bütün müttefiklerinin gereksinimlerini titizlikle dikkate almaktadır. Ortaya çıkan tehditleri incelerken aşağıdaki hususlar dikkat çekmektedir (NATO, 2018):

- ✓ Geçmişteki konvansiyonel tehditlere karşı olduğumuz kadar yeni tehditlere karşı da güvende olmamız gerekmektedir.
- ✓ NATO geçmişteki (yani konvansiyonel) tehditlere karşı güvenlik için uygundur.
- ✓ Yeni ortaya çıkan tehditlere karşı NATO'nun etkinliği hafife alınmamalı ve kanıtlanmalıdır.
- ✓ Yeni tehditlerin doğasını anlamalı ve çalışmalarını bu ekseriyette sürdürmeliyiz.
- ✓ Bu tehditlere nasıl etkili bir şekilde karşı konulabileceğini keşfetmeliyiz.
- ✓ NATO'nun bu tehditlere karşı koymada eğer varsa, nasıl bir rol oynayabileceğini belirlemeliyiz.

NATO uzlaşmayla yol almaktadır. İttifak'ın yıllar boyunca etkin bir şekilde faaliyet göstermesini sağlayan tek şey açıkça tanımlanabilen varoluşsal bir tehdidin (Sovyetler Birliği) varlığı olmuştur. Hibrit tehditler açıkça tanımlanamadığından ve varoluşsal nitelikleri bir uzlaşma konusu olmadığından, oluşturdukları meydan okumayı ele almak için hiçbir zaman bir zorunluluk oluşturmamıştır. NATO üyesi ülkelerin tamamı Birleşmiş Milletler (BM) ve bunların çoğu da Avrupa Birliği (AB) mensubudur. Sonuç olarak her NATO mensubu açısından tartışmanın temel dayanağı NATO'nun hibrit saldırılara karşı kimlerle işbirliği yapması gerektiği değil, ülkelerin münferit olarak ya da AB, BM veya diğer ittifak kuruluşları vasıtasıyla değil de hangi kapsamda NATO aracılığıyla işbirliği yapmak istedikleri meselesi olacaktır. NATO'nun eylemlerini zorlaştıran, 5. Madde'nin açıkça gerekçelendirmediği bir İttifak operasyonunda meşruiyet ve yasallık kavramları arasındaki muğlak ayrım olmuştur.

NATO Warfighting Capstone Concept belgesine göre hibrit tehditler, hedeflerine ulaşmak için konvansiyonel ve konvansiyonel olmayan araçları aynı anda uyarlanabilir bir şekilde kullanma yeteneğine sahip düşmanların oluşturduğu tehditlerdir (NATO, 2021). Doğrudan devlet düşmanlarını nitelemeyen bu yaklaşım, gerek düşmanın muğlaklığını gerekse tehdidin eşzamanlı, karma lineer ve lineer olmayan yapısını benimsemektedir. İttifak'ın tarihi ortak çıkarlarına temel teşkil eden çatışmaları tanımlayan geleneksel sınırların bugün geçerli olmadığı açıktır. Yalnızca en büyük ve güçlü konumdaki devletlerin İttifak'a veya birlik üyelerine yönelik önemli bir güvenlik tehdidi oluşturacak niyet ve imkânlar haiz olduğu gerçeği artık geçerli değildir. Yıkım araçları az sayıdaki kişiden çok sayıdaki kişiye doğru çoğalmıştır ve yıkım yaratabilecek bazı teknoloji ve yöntemlere girişin önündeki engeller nispeten düşüktür ya da neredeyse hiç yoktur. NATO'yu ve üye devletleri ciddi şekilde tehdit edebilecek hasımların sadece devlet kökenli aktörler olması gerekmemektedir; devlet kökenli olmayan ve kaynağı belirsiz güçler de büyük tehdit oluşturabilir ve oluşturmaktadır. Tehditler sadece coğrafya ile kısıtlı kalmayıp devlet dışı veya küresel etkilere sahip olabilmektedir. Hatta karasal sınırlarla da bağlı değildirler ve kendilerini uzayda veya siber uzayda İttifak'ın hedeflerine veya NATO'nun kendisine karşı gösterebilmektedirler. İttifak üyelerine karşı ölümcül ve geliştirici saldırılar uzak yerlerden bir anda başlatılabilmekte ve kaynağını belirlemek için hiçbir iz bırakmamaktadır. NATO/ACT bu yeni nesil tehdidi tanımlama, ifade etme ve hibrit tehditleri azaltmak için etkili stratejiler geliştirme çabalarında yalnız değildir. NATO'nun çabaları önemli ölçüde ABD'nin meçhul düşmana bir çerçeve oluşturma, tehdidin doğası hakkında kavramsal netlik geliştirme ve tehdide karşı koyacak yetenekler geliştirme çabalarını takip etmektedir. 2008 tarihli ABD Savunma Bakanlığı Direktifi, Düzensiz Savaş konusunu "devlet ve devlet dışı aktörler arasında meşruiyet ve ilgili halklar üzerinde etki için verilen şiddetli mücadele" olarak tanımlamaktadır (Department of Defense Directive, 2014). Uzmanlardan oluşan bir ekip tarafından 2010 NATO Lizbon Zirvesi için oluşturulan "NATO 2020" dokümanında tehditlerin hibrit çeşitliliğine vurgu yapılmaktadır (NATO 2020, 2010: 15). Galler 2014 NATO Zirvesi Sonuç Deklarasyonunda, çok yönlü açık ve gizli askeri, paramiliter ve sivil tedbirlerin oldukça bütüncül bir yapıda uygulandığı hibrit savaş unsurlarına göndermede bulunmaktadır (Wales Summit Declaration, 2014). Ayrıca, 25 Haziran 2015 tarihli NATO Savunma Bakanları Bildirisinde hibrit tehditlerden bahsedilmekte ve bu alanda Avrupa Birliği'nin çabalarıyla yakın koordinasyon ve uyum aranacağı belirtilmektedir (Statement by NATO Defence Ministers, 2015).

NATO-AB İŞ BİRLİĞİNİN HİBRİT SAVAŞ KAPSAMINDA ANALİZİ

Hibrit tehditlerle mücadele, bu tür tehditlerin yeni bir anlayışla ele alınması ve birçoğu (ekonomik kalkınma, yolsuzlukla mücadele veya yoksulluğun ortadan kaldırılması gibi) askeri olmayan hükümet ve hükümetler arası kurumlarda, özel sektörde ve uluslararası sivil toplum kuruluşlarında bulunan mevcut imkânların yenilikçi bir şekilde kullanılmasıyla yakından ilişkilidir. Karşılaştıkları karmaşık güçlüklerin değerlendirilmesi AB ve NATO'yu, tüm ilişkili unsurları ve sahip oldukları yöntemleri bir araya getirerek bütüncül bir strateji oluşturmaya itmiştir (askeri unsurlar, uluslararası ilişkiler, politik süreçler, sosyal kalkınma, iktisadi gelişme ve teknoloji).

2016 senesinden itibaren hem NATO hem de AB hibrit unsurlarla savaşmayı bir işbirliği önceliği olarak belirlemiştir. AB'nin resmi açıklamalarına göre üye devletler, terörist saldırılara yol açan radikalleşme, kimyasal saldırılar, siber saldırılar veya dezenformasyon kampanyaları gibi giderek geleneksel olmayan biçimler alan ciddi ve akut tehditlerle karşı karşıya kalmaya devam etmektedir (European Union External Action, 2018). Belirtilen sebeplerden dolayı 8 Temmuz 2016 itibarıyla NATO ve AB yetkilileri tarafından Varşova'da düzenlenen ortak bir bildiriyle daha sağlam bir işbirliğinin adımları atılmıştır. Bu bildiri, amaçlara odaklanıp somut bir dizi hususa ve eylemlere işaret ederek işbirliğinin çerçevesini belirlemiştir.

İki organizasyonun ortaklaşa yürütmeyi düşündüğü faaliyetler içerisinde hibrit tehditlerle savaşmak, savunma kapasitesini geliştirmek, siber alanda savunma, deniz emniyeti ve tatbikatlar bulunmaktadır (NATO, 2019). AB ortak açıklaması ve AB Operasyon Raporu, hibrit unsurlarla savaşta hemfikir ülkelerle koordinasyon ve diyaloga yönelik gereksinimi dikkate alarak, durumsal farkındalık, stratejik diyalog, siber savunma, kriz durumlarında müdahale ve önleme de dâhil olmak üzere AB ile NATO arasında daha yakın işbirliği yapılabilecek bir dizi alan belirlemiştir. Başka bir deyişle, 2016 yılında Avrupa Komisyonu ve Avrupa Birliği Dış İlişkiler Servisi (EEAS), üye devletler ve kurumlar için hibrit tehditleri tanımanın, bu konuda farkındalığı artırmanın ve dayanıklılık inşa etmek için adımlar atmanın yollarını belirleyen 22 eylem içeren hibrit tehditlerle mücadele konusunda ortak bir çerçeve geliştirmiştir (Nikodinovska-Stefanovska, 2018: 74-75). Eylemler hiçbir şekilde kapsamlı olmamakla birlikte, taslağın hibrit tehditlerle mücadeleyi AB'nin önceliği haline getirmeye yönelik açık bir hedef olarak ortaya koyduğu bilinmektedir. Sonuç olarak Avrupa Birliği, hem AB kurumlarındaki hem de üye devletlerdeki karar alıcıları bilgilendirmek, bilgi ve istihbarat toplamak için AB Hibrit Analiz Merkezini, AB üye devletleri ve NATO müttefikleri için analiz sağlayabilecek, eğitimler ve tatbikatlar düzenleyebilecek bir araştırma kurumu oluşturmak için de Helsinki'de Hibrit Tehditlerle Mücadele için Avrupa Uzmanlık Merkezini kurmuştur. Böylece Uzmanlık Merkezi, her iki örgüt için de eşgüdümlü politika müdahalelerini besleyen bağlantılı konularla ilgilenen tüm NATO yöneticileri ile işbirliği yapabilmektedir.

Haziran 2016 tarihli Avrupa Birliği küresel stratejisinde de hibrit ve siber saldırılara karşı NATO ile daha kapsamlı bir işbirliği taahhüdü dile getirilmiştir. Bununla birlikte AB-NATO işbirliği 28 Haziran 2016 tarihli Avrupa Konseyi zirvesinde de müzakere edilmiştir. Bu, Varşova'daki NATO Zirvesinde (8-9 Temmuz 2016) AB-NATO Ortak bildirisinin kabul edilmesine katkıda bulunmuştur (Nikodinovska-Stefanovska, 2018: 74-75).

2014 yılında Kırım'ın Rusya tarafından hibrit tehdit yöntemleriyle işgal edilmesinin ardından, hibrit savaş/tehdit konusu NATO'nun gündeminin üst sıralarına yükselmiş ve Avrupa-Atlantik bölgesinde askeri gücün yasal savaş eşliğinin altında nasıl kullanılabilirliği konusunda ciddi bir farkındalık yaratmıştır. Avrupa Birliği'ne benzer şekilde NATO da hibrit tehditleri izlemek ve analiz etmek için istihbarat topluluğuna dayanan ve diğer NATO yetkilileriyle işbirliği yapan bir yapı oluşturmuştur. Ayrıca NATO, hibrit faaliyetlere hazırlık ve karşılık verme konusunda müttefiklerin talebi üzerine onlara destek olarak gönderilebilecek hibrit karşıtı destek ekipleri kurmuştur (NATO's response to hybrid threats, 2018).

2017 yılında AB ve NATO, ortak çalışma alanlarına yenilerini ekleyerek toplam 74 eyleme ulaşmıştır. Ortak bildiri, hibrit tehditler, siber güvenlikte dayanıklılık oluşturma ve stratejik iletişim konularına odaklanan 74 somut eylem içeren ortak bir dizi öneri ortaya koymuştur (Nikodinovska-Stefanovska, 2018: 75-76). Bu faaliyetlerin önemli bir kısmı uzun vadeli bir vizyona dayanmakta olup, tek seferlik hadiselerden ziyade devamlı bir şekilde aşama aşama neticeler doğuran yinelenen süreçleri yansıttıklarından sürekli uygulama gerektirmektedirler. Askeri harekâtlar, terörizmle mücadele ve radyolojik, kimyasal, biyolojik ve nükleer etkenlerin oluşturduğu tehlikelere karşı dayanıklılık gibi konulara odaklanan ikinci ortak bildiri Temmuz 2018'de Brüksel'de kabul edilmiştir (Joint Declaration on EU-NATO Cooperation, 2018). Bununla birlikte sürekli bir katılım süreci tesis edilmiştir. Durumsal farkındalık konusunda, AB'nin Tek İstihbarat Analiz Birimi ile NATO'nun Ortak İstihbarat ve Güvenlik Bölümü'nün ilgili coğrafi ve bölgesel birimleri arasında personelden personele görüşmeler yapılmakta ve AB Hibrit Analiz Birimi ile NATO Hibrit Analiz Birimi, NATO Savaş Alanı Bilgi Toplama ve Kullanma Sistemi'nin AB versiyonu aracılığıyla iletişim kurabilmektedir. Düzenli olarak NATO ve AB personeli arasında stratejik öngörü tartışmaları da gerçekleştirilmektedir. Uzmanlık Merkezi hibrit unsurlar konusunda AB-NATO arasındaki

işbirliğinin pekiştirilmesine önemli katkılarda bulunmakta, erken uyarı ve durumsal farkındalık, stratejik haberleşme ve bilgilendirme, krizlere verilecek karşılık, dayanıklılık, siber güvenlik ve enerji güvenliği gibi konularda sürdürülen işbirliğinin daha da güçlendirilmesi için önerilerde bulunmaktadır (European Council 2018).

Hibrit tehditlerle mücadele, NATO-AB işbirliğine uzun zamandır beklenen ortak çıkar platformunu kazandırmanın yanı sıra, Avrupa Birliği'nde başka önemli yeni gelişmelere de yol açmıştır. Avrupa Komisyonu ve Avrupa Dış İlişkiler Servisi hibrit tehditlerle mücadele için farklı düzeylerde düzenli olarak toplanan kurumlar arası bir çalışma grubu oluşturmuştur. Avrupa ülkelerinde hibrit tehditlere yönelik etkinlik ve süreçlere ilişkin ortak bir farkındalık oluşturmak üzere bu yapının kurulması, güvenlik sorunlarının ele alınmasına yönelik kapsamlı bir modele doğru atılmış umut verici bir adım olarak nitelendirilmektedir. AB-NATO işbirliği, birçok tarihi sürtüşmeye rağmen, uluslararası ortamın dayattığı zorunluluktan doğan ve birçok olumlu sonucu olabilecek bir işbirliğidir. Avrupa savunma kabiliyetlerinin gereksiz fazlalıklardan arındırılarak ciddi bir biçimde güçlendirilmesi, Avrupa-Atlantik coğrafyasının daha emniyetli olması ve transatlantik yük paylaşımına katkıda bulunulması yönündeki ortak çabalar hayati öneme sahiptir. Geleceğe yönelik işbirliğini geliştirmek ve güçlendirmek için her iki kuruluşun da karşılıklı istihbarat paylaşımı, stratejik düzeyde iletişim, koordinasyonlu yöntemlerin geliştirilmesi ve güvenlik konusunda kapasite artırımına odaklanması gerekmektedir.

Teknik işbirliğine yönelik çeşitli olasılıklar bir yana, Avrupa Birliği'nin karşılıklı savunma, NATO'nun ise kolektif savunma ilkesine dayalı bir kurum olduğunun altı çizilmelidir. Öte yandan, her iki organizasyon da hibrit unsurların doğurduğu yeni güvenlik meseleleriyle mücadele ederken önemli yasal güçlüklerle yüzleşmektedir. Hibrit tehditler, karmaşık doğaları ve uluslararası hukuk çerçevesinde neyin legal neyin illegal olduğu arasındaki gri alanda faaliyet göstermeleri sebebiyle, Kuzey Atlantik Antlaşması'nın 5. Maddesinde ifade edilen kolektif meşru müdafaa ilkesini veya Avrupa Birliği Antlaşması'nın 42(7) Maddesinde ifade edilen karşılıklı savunma ilkesini destekleyen temel bir varsayım olan azami kesinlik ihtiyacını zorlamaktadır. Uygulamada kesinliğin olmaması Avrupa-Atlantik güvenlik sisteminde istenmeyen eksiklikler doğurabilmektedir (European Parliament 2017). Caydırıcılık unsuru NATO için çok uzun süreden beri çalışma modelinin bir parçası niteliğindedir. Hibrit tehditler daha az caydırıcı olduğundan bu kavram daha karmaşık görünmektedir, sonuç olarak inkâr yoluyla caydırıcılık fikri ittifak içinde kendine yer bulmuştur ancak bu yeni savaş biçiminin belirsizliği göz önüne alındığında başarılı olması pek olası görünmemektedir (Uzieblo 2017). Bu nedenle dayanıklılık yoluyla caydırıcılık, savunma planlamasında doğal bir tercih ve kapsamlı yaklaşımda kriz yönetimi için referans çerçeve haline gelmiştir.

NATO'nun (2018) hibrit saldırılara karşılık verme metnine göre, hibrit tehditlere mukabele etme sorumluluğu öncelikli olarak saldırıya uğrayan ülkeye ait olmakla birlikte, NATO Konseyin alacağı bir kararla hibrit saldırının herhangi bir safhasında bir müttefik devlete gerekli yardımı yapmaya hazırdır. Hibrit savaş durumlarında Konsey, silahlı bir saldırı durumunda olduğu gibi, Washington Antlaşması'nın 5. Maddesine başvuruya karar verebilir. Ancak hibrit tehditler dinamizm, karmaşıklık ve eşzamanlılık ile karakterize edilir ve genellikle silahlı saldırı teşkil eden resmi eşiğin altında gerçekleştirilmektedir.

Hibrit savaşın belirsiz, güçlü ve değişken bir unsur olması, baskı, saldırı, savaş ve mücadelenin ne şekilde algılanması konusuna yeni bir bakış açısı getirmektedir. Bu doğrultuda, yeni jeostratejik şartlar, yeni teknolojik gelişmeler ve yeni organizasyon yapıları, söz konusu savaş türünün gelecekte de varlığını sürdüreceğini ve evrim geçirmeye devam edeceğini göstermektedir (MCDC, 2017). NATO ve AB birbirinden çok farklı kuruluşlardır. AB politik ve pek çok yönden ulus üstü bir yapı olmakla birlikte geniş bir politika yelpazesine ilgilendirirken, NATO esas olarak askeri bir örgüttür. Ancak her ikisi de aynı değerler sistemi üzerine kurulmuştur ve güvenlikle ilgili önemli ortak hedefleri vardır. İki organizasyon müşterek güvenlik meseleleriyle yüzleşmeye devam edecek ve dolayısıyla aralarındaki işbirliğini daha da pekiştirme gereksinimini doğuracaktır.

SONUÇ

NATO ve Avrupa Birliği arasında hibrit tehditlerle mücadele ve işbirliği, esas olarak tarafların karşılıklı çıkarları doğrultusunda, giderek önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Hibrit unsurlar çok yönlüdür ve daima değişim göstermektedir. Hibrit saldırı metotları belirlenen hedefin yapısına ve arzu edilen neticeye tabi olmak üzere tek başlarına veya birlikte uygulanabilmektedir. Hibrit savaşlar, sinerjik etkilere ulaşmak için sosyal işlev yelpazesindeki belirli zafiyetlere göre tasarlanmış çeşitli kontrol unsurlarının eş zamanlı olarak kullanılması anlamına gelmektedir. Hibrit tehditlere müdahale yöntemleri ulusal düzeyde yapılan sağlam temellere dayanmaktadır. Bununla birlikte, çoğu üyesini paylaşan, hayati yapıları ve güvenlik anlayışları karşılıklı olarak birbirine bağlı olan iki organizasyon, süreklilik arz eden düşük şiddetli bir savaşın ortak savunma ve güvenlik sistemleri üstünde oluşturabileceği riski küçümsememelidir. Hibrit tehdidin tehlikelerini bertaraf edebilmek veya

hasımların manevra alanlarını sınırlandırarak etkili bir caydırıcılık sağlayabilmek için NATO ve Avrupa Birliği'nin hukuki düzeyde de koordineli bir şekilde hareket etmeleri gerekecektir.

Hibrit tehditlerle mücadele etmek için AB'nin kontrolünde, ticari yaptırımlar, anlaşmalar ve anti-tröst suçlamalarından ortak savunma stratejisi kapsamında yürütülen görev ve çalışmalara uzanan çok çeşitli yöntemler bulunmaktadır. Ancak AB'nin karşı tedbirlerinin etkinliği büyük ölçüde AB ve üye devletlerin elindeki tüm politikaların, araçların ve imkânların başarılı bir şekilde koordine edilmesine bağlı olacaktır. Hibrit nitelikli tehditlerle başa çıkmaya yönelik ortak bir strateji geliştirilmesi, bu tarz bir işbirliği için oldukça önemli bir gerekliliktir. NATO, AB ile ortaklık kurarak ve araç yelpazesini genişleterek tehdidi farklı açılardan ele alabilecektir. Hibrit savaş durumunda yararlanılabilecek pek çok araç sunmasından dolayı AB, NATO'nun kriz yönetişimi konusundaki çabalarını bütünlüyecek en uyumlu organizasyon olarak gözükmektedir. Ellerindeki geniş politik ve askeri imkânlar sayesinde NATO ve AB etkin bir kurumsal işbirliği oluşturabilirler. NATO'nun Galler'deki zirvesinde AB ittifakın güçlü bir stratejik partneri olarak ilan edilmiştir. Buna ilaveten, Avrupa-Atlantik coğrafyasında yaşanan ortak hibrit çatışma riski söz konusu işbirliğinin daha da ilerletilmesi için önemli bir imkân yaratmaktadır. Birbirleriyle kuracakları daha yakın dayanışma ve koordinasyon sonucunda NATO ve AB birlikte daha güçlü bir kuvvet haline gelebilir. Yeni zorluklar ve riskler karşısında başka bir seçenek bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Anderson, J. J. & Tardy, T. (2015). Hybrid: what's in the name? Brief Issue, 32. <https://www.iss.europa.eu/content/hybrid-what%E2%80%99s-name>
- Bajarunas, E., & Kersanskas, V. (2019). Hybrid threats: Analysis of their content, challenges posed and measures to overcome. *Lithuanian Annual Strategic Review*, 16(1), 123-70. <https://doi.org/10.2478/lasr-2018-0006>
- Bargues, P., Bourekba, M., & Colomina, C. (2022). War By All Means: The Rise Of Hybrid Warfare (pp. 9-14). Bargues, P., Bourekba, M., and Colomina (Eds.) *Hybrid Threats, Vulnerable Order*. CIDOB Barcelona Centre For International Affairs.
- Belkin, P. (2016). NATO's Warsaw Summit: In Brief. <https://sgp.fas.org/crs/row/R44550.pdf>
- Bojor, L. (2012). The Hybrid type of conflict - future challenge for military framework of actions, The 18th International Scientific Conference. The Knowledge Based Organization, Sibiu, 24.
- Bond, M. S. (2007). A New Paradigm for Stability Operations in Failing States. <https://apps.dtic.mil/sti/citations/ADA468398>
- Borrell, J. (2022). Europe in the Interregnum: our geopolitical awakening after Ukraine. https://www.eeas.europa.eu/eeas/europe-interregnum-our-geopolitical-awakening-after-ukraine_en
- Cusumano E. & Corbe M. (2018) Introduction, in: Cusu- mano E. and Corbe M. (eds.), *A Civil-Military Response to Hybrid Threats*, Palgrave Macmillan, Cham, Switzerland. https://doi.org/10.1007/978-3-319-60798-6_1
- Department of Defense Directive 3000.07, (2014). "Irregular Warfare," <https://www.esd.whs.mil/Portals/54/Documents/DD/issuances/dodd/300007p.pdf>
- Drent, M., Hendriks, R. J., & Zandee, D. (2015). *New Threats, New EU and NATO Responses*, The Hague, Netherlands: Clingendael Institute, https://www.clingendael.org/sites/default/files/pdfs/New%20Threats_New%20EU_Nato%20Responses_Clingendael_July2015.pdf
- Euroepan Council (2018). Third progress report on the implementation of the common set of proposals. <https://www.consilium.europa.eu/media/35578/third-report-ue-nato-layout-en.pdf>
- European Commission, (2015). The European Agenda on Security, <http://www.europarl.europa.eu/cmsdata/125863/EU%20agenda%20on%20security.pdf>.
- European Commission. (2016). Joint framework on countering hybrid threats: A European Union response. Communication, JOIN (2016) https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/it/MEMO_16_1250
- European External Action Service, (2021). A Europe that Protects: Countering Hybrid Threats. https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/hybrid_threats_en_final.pdf
- European Parliament (2017). Briefing: Countering hybrid threats: EU-NATO cooperation. [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2017/599315/EPRS_BRI\(2017\)599315_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2017/599315/EPRS_BRI(2017)599315_EN.pdf)
- European Union External Action (2018). A Europe that Protects: Countering Hybrid Threats. <https://eeas.europa.eu/topics/economic-relations-connectivity-innovation/46393/europe-protects-countering-hybrid-threats-en>

- Friedman, O. (2018). Russian “Hybrid Warfare”: Resurgence and Politicisation Oxford: Oxford University Press.
- Hagelstam A. (2018). Cooperating to counter hybrid threats. Nato Review Magazine. <https://www.nato.int/docu/review/articles/2018/11/23/cooperating-to-counter-hybrid-threats/index.html>
- High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy (HRUFASP). (2016) . Joint Communication to the European Parliament and the Council - Joint Framework on countering hybrid threats a European Union response, Bruxelles, 2, <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/high-representative-of-the-union-for-foreign-affairs-and-security-policy.html>
- Hoffman F. (2007) Conflict in the 21-st century. The rise of hybrid wars, Potomac Institute for Policy Studies, Arlington, USA.
- Hoffman F. (2010) ‘Hybrid Threats’: Neither Omnipotent Nor Unbeatable, Orbis, vol. 54, No. 3, pp. 441-455. <https://doi.org/10.1016/j.orbis.2010.04.009>
- Hoffman, F. (2009). Hybrid Warfare and Challenges. <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA516871.pdf>
- Hoffman, F. (2014). “On Not-So-New Warfare: Political Warfare vs. Hybrid Threats,” War on the Rocks (blog). <https://warontherocks.com/2014/07/on-not-so-new-warfare-political-warfare-vs-hybrid-threats/>
- Joint Declaration on EU-NATO Cooperation. (2018). https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_156626.htm?selectedLocale=en
- Kaldor, M. (2001). Las nuevas guerras: la violencia organizada en la era global. Barcelona: Tusquets.
- Leonard, Mark. (2015) . Connectivity Wars. https://ecfr.eu/special/connectivity_wars/.
- Mccuen, J. J. (2008). Hybrid Wars. Military Review, 107-113, https://www.armyupress.army.mil/Portals/7/militaryreview/Archives/English/MilitaryReview_20080430_art017.pdf.
- MCDC, (2017). https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/647776/dar_mcdc_hybrid_warfare.pdi
- Merriam Webster Online Dictionary, (2023). Hybrid. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/hybrid>
- NATO (2019). Relations with the European Union. https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49217.htm
- NATO 2020: assured security; dynamic engagement. <https://www.nato.int/strategic-concept/expertsreport.pdf>
- NATO. (2018). NATO’s response to hybrid threats. http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_156338.htm
- Nikodinovska-Stefanovska, S. (2018). EU Policy on Fighting Hybrid Threats, Security, Political and Legal Challenges of Modern World, Conference proceed- ings, Bitola, 70-79.
- O’Driscoll, C. (2019). Victory: The Triumph and Tragedy of Just War. Oxford: Oxford University Press.
- Rasmussen, A. F. (2011). NATO After Libya: The Atlantic Alliance in Austere Times, Foreign Affairs (July-August 2011). <https://www.jstor.org/stable/23039600>
- Reichborn-Kjennerud E. & Cullen, P. (2017). Understanding Hybrid Warfare. London: MCDC. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/647776/dar_mcdc_hybrid_warfare.pdf
- Statement by NATO Defence Ministers. (2015). https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_121133.htm?selectedLocale=en
- Stefanovska, S. N. & Gjurovsk, M. (2019). EU - NATO Cooperation To Counter Hybrid Threats. <http://eskup.kpu.edu.rs/dar/article/view/109/22>
- The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats (Hybrid CoE). (2020). Hybrid Threats. <https://www.hybridcoe.fi/hybrid-threats/>
- The NATO Warfighting Capstone Concept (NWCC),(2021). What is the NATO Warfighting Capstone Concept?. <https://www.act.nato.int/nwcc>
- Ventre D. (2016). Information Warfare: second edition. London: Iste.
- Wales Summit Declaration, (2014). 2019. https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm